

Kur'an'ın Nüzulünün 1400. Yılı Anısına

DIYANET İLMİ DERGİ

KUR'AN

- ÖZEL SAYISI -

DİB
YAYINLARI

DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI YAYINLARI - 856
İLMİ ESERLER - 138

Tashih
İsmail DERİN

Grafik & Tasarım
Emre YILDIZ
Mücella TEKİN
İsa YÜCEL

Baskı
Cem Veb Ofset
Tel: (0312) 385 37 27

2.Baskı, Ankara - 2012

Din İşleri Yüksek Kurulu Kararı: 13.09.2011/57

ISBN
2012-06-Y-0003-856
ISBN: 978-975-19-5234-9
Sertifika No:12930

© Diyanet İşleri Başkanlığı
İletişim
Dini Yayınlar Genel Müdürlüğü
Basılı Yayınlar Daire Başkanlığı
Üniversiteler Mah. Dumlupınar Bulvarı
No:147/A 06800 Çankaya/ANKARA
Tel: 0 312 295 72 93 - 94
Faks: 0 312 284 72 88
e-posta: diniyayinlar@diyanet.gov.tr

Dağıtım ve Satış
Döner Sermaye İşletme Müdürlüğü
Tel. (0312) 295 71 53 - 295 71 56
Faks: (0312) 285 18 54
e-posta: dosim@diyanet.gov.tr

CEBRAİL İLE YİRMİ ÜÇ YIL*

CEBRAİL VE HZ. MUHAMMED (S.A.S.)

Büyük meleklerden biri olan Cebrail, Allah'ın emirlerini peygamberlere ulaştırmakla görevlidir. Nitekim ayette; “*De ki: “Kur’an’ı; Ruhulkudüs (Cebrail) Rabbinin katından, inananların inançlarını pekiştirmek, Müslümanlara doğruluk rehberi ve müjde olmak üzere gerçekle indirmiştir.”*,¹ buyuruluyor. Hz. Peygamber’e hitaben Cebrail’in kendisine Allah’ın emirlerini ulaştırmak üzere görevlendirilip gönderildiği ifade edilmektedir. “*İşte sana da buyruğumuzla Cebrail’i gönderdik; sen Kitap nedir, iman nedir önceleri bilmezdin, fakat Biz onu, kullarımızdan dilediğimizi onunla doğru yola erdirdiğimiz bir nur kıldık. Şüphesiz sen de insanlara, göklerde ve yerde ne varsa kendisinin olan Allah’ın yolunu, doğru yolu göstermekteisin. İyi bilin ki işler sonunda Allah’a döner.*”² Cebrail’in getirdiği vahyin mahiyeti ve içeriği ise; “*Apaçık Arap diliyle, uyanarlardan olman için onu Cebrail senin kalbine indirmiştir.*”³

Ancak ayet ve hadislerden anlaşıldığı kadarıyla Cebrail’in görevi sadece peygamberlere vahiy getirmekle sınırlı değildir. Bir şekilde peygamberlerle bağlantısı olan işleri düzenleme görevlerinin olduğu da anlaşılmaktadır. Nitekim, “*Kitabda Meryem’i de an. O, ailesinden ayrılarak, doğu yönünde bir yere çekilmişti. Sonra, insanlardan gizlenmek için bir perde germişti. Cebrail’i göndermiştik de ona tam bir insan olarak görünmüştü. Meryem: “Eğer Allah’tan sakınan bir kimse isen, senden Rahman’a sığınırım” dedi. Cebrail: “Ben temiz bir oğlan bağışlamak için Rabbinin sana gönderdiği elçiden başka-*

* Doç. Dr. Salih KARACABEY, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi

1 Nahl 16/102.

2 Şûrâ 42/52-53.

3 Suarâ 26/193.

sı değilim,” dedi.”⁴ ayetleri bunun delilidir. En azından inanan insanlar açısından güvenilirlik problemi olmadığı için ayetler ışığında bakıldığında, Cebrail’in vahiy getirme dışında da peygamberlere, görevleri gereği ihtiyaç duydukları alanlarda, destek olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim ayette “ ... Meryem oğlu İsa’ya belgeler verdik, onu Ruhul-Kudüs ile destekledik. ...,”⁵ buyuruluyor. Cebrail, peygamberler ile görüşmesi gerektiğinde insan suretine bürünerek gelir ve buna sadece peygamberler değil yanındakiler de şahit olabilirlerdi. Önceki peygamberler ve yakınlarına normal insan suretinde görüldüğüne dair bilgiler vardır.⁶ Aynı şekilde Hz. Peygamber ve sahabeye de insan suretinde görüldüğüne dair bilgilere yer verilecektir.

Cebrail, Hz. Ademden Hz. Muhammed’e kadar nübüvvet görevi kendisine tevdi edilen bütün peygamberlerin yanındadır. Sadece Yahudiler Cebrail’i kendilerinin karşısında ve düşman olarak görmüşlerdir. İbn Abbas’ın rivayetine göre bir grup Yahudi, Rasûlullah’a gelerek soracakları soruları bilirse kendisinin peygamber olduğunu kabul edip iman edeceklerini söylemişlerdi. İlk dört soruya bekledikleri cevabı alan Yahudiler son soru olarak Hz. Peygamber’e vahiy getiren melek’in kim olduğunu sordular, “Cebrail” cevabını aldıklarında; “- ... O bizim düşmanımız, şayet Mikail deseydin sana iman ederdik, dediler. Bunun üzerine Allah; “ De ki, “Cebrail’e düşman olan kimse Allah’a düşmandır”, çünkü O, Kuran’ı Allah’ın izniyle kendinden öncekini tasdik ederek, yol gösterici ve inananlara müjdeci olarak senin kalbine indirmiştir.”⁷ ayetini indirdi.⁸

Çocukluğunda yaşadığı yetim ve öksüz olmanın üzüntüsüne, hayatının her döneminde yaşadığı yoksulluğun sıkıntısına ve altı tane evladını toprağa vermenin acısına rağmen; hırçınlaşmayan, dürüstlükten asla ayrılmayan ve feryat etmek suretiyle hayatı kendisine ve etrafındakilere çekilmez hale getirmeyen, ahlâki davranışları ilke edinmek suretiyle “ ... en güzel örnek, ...”⁹ olan Hz. Muhammed (s.a.s.) ise, “... Allah’ın elçisi ve peygamberlerin sonun-

4 Meryem 19/16-19.

5 Bakara 2/87, 253; ayrıca bkz. Maide 5/110.

6 Cebrailin mahiyeti ve sahip olduğu niteliklerle ilgili görüşler için bkz. Yavuz Yusuf Şevki- Ünal Zeki, “Cebrail” DİA, C. VII, S.203-204.

7 Bakara, 2/97.

8 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, (I-VI), I, 274; 278; Bkz. Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, (I-IX) Eser Yay. İstanbul ty. I, 429-430.

9 Ahzâb, 33/21.

cusudur. ...¹⁰ Peygamberliğini, yaşayan üç semâvî din mensuplarının da kabul ettiği Hz. İbrahim'in soyundandır.

Nübüvvet öncesi ve sonrası hayatının her dönemi inananlar için mesajlarla dolu olan Hz. Peygamber'in, Cebrail ile tanışıklığı çocukluk yıllarına kadar götürülse de¹¹ Nübüvvet görevinin gereği olarak ilk tanışması kırk yaşlarında¹².

İLK KARŞILAŞMA

Tarih ve hadis kaynaklarında verilen bilgilere göre Hz. Peygamber kırk yaşlarına doğru hayatın karmaşasından uzaklaşıp tefekkür ve tezekkür için Cebelu'n-Nûr dağında bulunan Hıra mağarasında inzivaya çekiliyordu. Muhammed Hamidullah bu dönemi "Dinî şuur uyanışı" olarak tanımlıyor.¹³ Buharî, hadis rivayet kitapları arasında büyük şöhreti olan el-Câmiu's-Sahih isimli eserine, Hz. Peygamber ile Cebrail'in ilk tanışıklığının konu edildiği "Bed'ül-Vahiy" bölümü ile başlamıştır. Eserde konu ile ilgili olarak, özetle, Hz. Aişe'nin şu anlatımını naklediyor: "Rasûlullah'a ilk vahiy uykuda iken gördüğü sadık rüya ile başladı. Gördüğü her rüya sabahın aydınlığı gibi gerçek çıkardı. Bilahare kendisine yalnızlık, uzlet sevdirdi. Belli bir süre insanlardan ayrılıp Hıra mağarasına çekiliyor, orada ibadetle meşgul oluyordu. Zaman zaman azık almak için Hatice'nin yanına geliyor tekrar yerine dönüyordu. Nihayet o günlerde Allah'ın Rasûlü Hıra'da bulunuyorken O'na melek gelip "oku" dedi, O da "Ben okuma bilmem" cevabını verdi. Rasûlullah bu olayı şu şekilde anlattı: "Melek beni alıp takatim kesilinceye kadar sıktı, sonra bıraktı ve bana, -Oku" dedi, ben de "- Okuma bilmem" dedim. O, beni yeniden aldı ve takatim kesilinceye kadar sıktı ve sonra yine "Oku" dedi. Ben de yine "Okuma bilmem" dedim ve üçüncü defa beni tekrar alıp takatim kesilinceye kadar sıktı ve bıraktıktan sonra: "Yaratan Rabbinin adıyla oku. O, insanı aşılانmış yumurtadan yarattı. Oku! İnsana bilmediklerini belleten, kalemle (yazmayı) öğreten Rabbin, en büyük kerem sahibidir."¹⁴ âyetlerini okudu.¹⁵

10 Ahzâb, 33/40.

11 Ebû Nuaym, Ahmed b. Abdullah el-İsbahânî, *Delâilü'n-Nübüvve*, (I-II) thk. Muhammed Ravvâs Kal'aci, Mektebetü't-Türâs el-İslâmî, Halep, 1970, I, 193; Heysemî, Nureddin Ali b. Ebî Bekir, *Mecmau'z-Zevâid ve Menbau'l-Fevâid*, (I-X), Beyrut 1402/1982, VIII, 224.

12 İbn Hişâm, *es-Siretü'n-Nebeviyye*, (I-IV) 1355/1936 Mısır baskısından ofset, Dâru lhyât't-Türâsî-Arabî, Beyrut, I,249.

13 Bkz. Hamidullah Muhammed, *İslam Peygamberi* (I-II), (Çev. Salih Tug) İrfan yay. İstanbul 1993, I,68.

14 Alak, 96/1-5.

15 Buharî, *Bed'ül-Vahy*, 1; Müslim, İman, 252.

Hız. Aişe'nin buradaki rivayetinde yer almamakla birlikte diğer kaynaklardan gelen bilgiye göre mağarada iken Cebrail geldiğinde "Ben Cebrail'im sen de Allah'ın elçisisin"¹⁶ demişti. Hz. Peygamber korku ve endişe içerisinde mağaradan ayrılıp evine giderken de yine "Yâ Muhammed! Sen Allah'ın Rasûlüsün, ben de Cebrail'im" dediğini duymuş, dönüp baktığında ufukta bir adam görmüştü.¹⁷

Bu olaydan sonra Rasûlullah, endişeden yüreği titreyerek evine döndü ve hanımı Huveylid'in kızı Hatice'ye; "Beni örtünüz, beni örtünüz!" dedi. Onu örttüler. Korku hali geçinceye kadar öylece kalan Hz. Muhammed (s.a.s.), daha sonra başından geçen olayı eşi Hatice'ye anlattı ve "Kendimden korktum" dedi.

Hız. Hatice, "Öyle söyleme! Yemin ederim ki Allah seni asla mahcup etmez. Çünkü Sen akrabalarını gözetirsin, doğru söylersin,¹⁸ acizlerin yükünü yüklenirsin, fakire verir, misafiri ağırlar ve hak yolunda halka yardım edersin." diyerek onu teselli etti.

GELENİN CEBRAİL OLDUĞUNU İLK SÖYLEYEN

Çevresindekilere göre ilim ehli bir kişi olduğu için, Hz. Hatice Rasûlullah'ı alıp amcasının oğlu Varaka b. Nevfel'e götürdü. Gözleri görmeyen bu yaşlı zat, cahiliye döneminde Hıristiyan olmuştu. İbranice yazardı. ... Hatice kendisine - Amcam oğlu, kardeşinin oğlunu bir dinle bak ne söylüyor? dedi. Varaka: - Ne var kardeşimin oğlu? diye sorunca, Rasûlullah gördüğü şeyleri anlattı. Varaka kendisine anlatılanları dinledikten sonra: "Sen bu ümmetin peygamberisin."¹⁹ "-Bu gördüğün Allah'ın Musa'ya indirdiği Namus-u Ekber Cibril'dir. Keşke davet günlerinde genç olsaydım. Kavmin seni yurdundan çıkartırken hayatta olsaydım." dedi. Bu söz üzerine Allah'ın Rasûlü, "- Onlar Beni yurdundan çıkaracaklar mı?" diye sordu. Varaka: "- Evet, senin getirdiğin şeyle (vahiy) gelen hiçbir peygamber yok ki, ona düşmanlık edilmesin! Eğer senin davet günlerine yetişirsem sana mutlaka yardım ederim." dedi!²⁰

16 Taberî, Muhammed b. Cerir, *Târihu'l-Ümem ve'l-mülâk*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1407, I,531.

17 Kadı İyaz, Ebu'l-Fadl el-Yahsûbî, *eş-Şifâ bi ta'rifi hukûkî'l-Mustafâ*, Beyrut 1409/1988, II,85; Zehebî, Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Târihu'l-İslam ve vefeyâti'l-meşâhîr ve'l- a'lâm*, Dâru'l-Kitâb el-Arabî, Beyrut 1407/1987, I,132.

18 Müslim, İman, 252.

19 İbn Hişâm, *es-Siretü'n-Nebeviyye*, Dâru İhyâ't-türâsi'l-Arabî, Mısır 1936 baskısından ofset, Beyrut, I, 254.

20 Buhari, *Bed'ü'l-vahy*, I; Müslim, İman, 252

Böylece Hz. Peygamber Hira'da kendisine gelen kişinin Cebrail olduğunu öğrenmişti. Ancak kısa bir müddet²¹ vahiy kesildi.²² Bu duruma Rasûlullah (s.a.s.) fevkalade üzüldü. O bu üzüntü ile dolaşırken Cebrail aniden ortaya çıkıyor ve "Ya Muhammed! Sen gerçekten Allah'ın elçisisin" diyordu. Bu durum onun için teselli oluyordu."²³

ASLÎ SURETİNDE CEBRAİL

Billhassa Hz. Aişe'nin görüşü olarak kaynakların verdiği bilgiye göre Hz. Peygamber Cebrail'i sadece iki defa aslî suretinde görmüştür.²⁴ Birincisine dair bilgi Hz. Peygamber'in kendi ifadelerinden nakledilir. Nübüvvetin ilk yıllarında bir müddet vahiy gelmediği dönemde Hz. Peygamber kederli bir şekilde yine zaman zaman Hîra mağarasına gidiyordu. Yaşadığı olay kendi ifadelerinden şu şekilde naklediliyor: "Ben (bir gün) yürürken birden bire gökyüzü tarafından bir ses işittim. Başımı kaldırdım. Bir de baktım ki, Hırâ'da bana gelen melek (yânî Cibril aleyhi's-selâm) semâ ile arz arasında bir kürsî üzerinde oturmuş. Pek ziyâde korktum, (evime) dönüp: 'Beni örtün, beni örtün' dedim. Bunun üzerine Allah Taâlâ "Ey sarrıp bürünen! Kalk da uyar. Rabbini yücelt, giyeceklerini temiz tut, kötû şeyleri terke devam et"²⁵ âyetlerini indirdi. Artık vahiy aralıksız devam etti."²⁶

CebraİL'i melek suretiyle gördüğü ikinci yer mirac yolculuğu esnasında "Sidretü'l-Müntehâ'dır".²⁷ "Andolsun ki o, Cebrail'i sınırın sonunda (sidretü'l-münteha) başka bir inişinde de görmüştür."²⁸ âyetinde de bunun anlatıldığı ifade edilir.

Hz. Peygamber'in tarifinden sahabenin anladığı kadarıyla melek suretiyle Cebrail'in; "Her biri inciler, yakutlar ve mücevherlerle süslü altı yüz kanadı

21 Vahyin kesildiği süre konusunda farklı görüşler için bkz. Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, Eser Neşriyat İstanbul ty, VIII, 5883-5885.

22 İbn Hişami age., I,256.

23 İbn Hibban, Ebu Hatim Muhammed b. Hibban el-Bustî, *Sahîhu İbn Hibban bi tertibi İbn Balaban*, thk. Şuayb el-Arnavut, Müessesetü'r-risale, Beyrut 1414/1993, I, 216.

24 Bkz. Tirmizi, *Tefsir*, 54, V,394-395; Ebu Ya'la, Ahmed b. Ali el-Müsenâ, *Müsned*, (I-XIII) Thk. Hüseyin Selim Esed, Dimeşk 1404/1984, VIII, 305.

25 Müddessir, 74/1-5.

26 Buhârî, *Bed'ü'l-Vahy*, I; Beyhakî Ebu Bekir Ahmed b. Hüseyin, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, I.Baskı, Haydarâbâd 1344, VII,51.

27 Ahmed, I, 394, 395, 398, 399, 407, 412, 418, 460; VI, 120, 236, 241; Ebu Ya'la Müsned, IX, 243; İbn Hibban, *Sahih*, VIX, 337.

28 Necm, 53/13-14.

vardır. Kanatlarından her biri ufku kaplayacak kadar büyüktür.”²⁹ Genel olarak “İslâmî kaynaklara göre Cebrail, arşı taşıyan ve “mukarrebîn” adı verilen meleklerdendir. Emrinde arşın çevresinde bulunan meleklerden bir ordu vardır. Mükemmel bilgilere ve tasavvur edilemeyecek derecede üstün güce sahiptir. Nurdan yaratılmış olup görünüşü son derece güzeldir. Manevî bir varlık olmasına rağmen Cebrail’i cismanî varlık şeklinde tasvir eden bir kült oluşmuştur. Buna göre onun yüzü beyaz, saçı mercan gibidir. İnci ve yakutlarla süslenmiş olan yeşil renkli 600 kanadı vardır. Her bir kanadı arasındaki mesafe doğu ile batı arasındaki mesafe kadardır.”³⁰

Sahabe arasında mirac esnasında Hz. Peygamber’in Allah’ı görüp görmediği tartışmasına cevap veren Hz. Aişe sidretü’l-müntehâ’da gördüğünün Cebrail olduğunu söyler. Mesruk diyor ki: Hz. Âişe’nin yanında dayanmış otuyordum. Bana dedi ki: Ya Ebâ Âişe: Üç şey vardır ki her kim onlardan birini söylese Allah’ın Rasûlüne büyük iftira atmış olur. Ben; -Nedir onlar? dedim. Dedi ki: - Her kim Muhammed’in (s.a.s.) rabbini gördüğünü söylese Allah’ın Rasûlüne büyük iftira atmış olur. Ben dayanmış vaziyette idim. Hemen oturarak; Müminleri annesi! Bana müsaade buyur acele etme, Allah Azze ve Celle: “*Yemin olsun ki, peygamber onu apaçık ufukta gördü.*” “*Yemin olsun ki, onu başka bir inişte de gördü.*” Buyurmadı mı? dedim. Aişe: “- Bu ümmetten bu meseleyi Rasulullah’a (s.a.s.) ilk soran benim. Rasûlullah: “- O Cebrail’dir. Ben onu şu iki defadan başka yaratıldığı şekilde görmedim. Onu semadan inerken büyüklüğü yer ile gök arasını kaplamış olarak gördüm. ...”³¹ dedi.

İNSAN SURETİNDE

Allah’ın peygamber göndermesi de, gönderdiği peygamber’e bir şey vahyetmesi de insana yol göstermek içindir. Hz. Peygamber’e kendisine vahyin nasıl geldiği sorulduğunda; “Bazen çingirak sesi gibi gelir ki, bana en ağır gelen budur. Bu durum biter bitmez (meleğin) bana söylediğini hafızama almış olurum. Bazen melek bana bir insan suretinde gelir. Benimle konuşur, ben de söylediğini iyice öğrenirim. Hz. Aişe diyor; “Çok soğuk bir günde kendisine vahiy gelirken gördüğüm zamanlar vardır. Vahiy alma hali sona ererken şakaklarından şapır şapır ter akardı.”³² Bu hadisin açıklamasında

29 Müslim, İman, 280 -283, I, 158; Ahmed, I,395, 412, 460.

30 Yavuz Yusuf Şevki, Ünal Zeki, “Cebrail”, DİA, İstanbul, VII, 204.

31 Müslim, İman, 287, I,159; Ahmed, VI, 236, 241

32 Buhârî, *Bed’ü’l-vahy*, I.

merhum Ahmed Nâim, vahyin gelişinin sekiz mertebesine işaret eder.³³ İşte bu çerçevede Cebrail ilâhî meajlardan öğretilmesi gerekenleri bazen insan suretinde gelip Hz. Peygamber'e öğretiyordu.

Esasen bu sadece Hz. Peygamber'e mahsus bir durum da değildi. Cebrail daha önce yaşayan peygamberler ve onların yakınları ile Allah'ın emri doğrultusunda tam bir insan gibi diyalog kurabiliyordu. Nitekim Hz. İsa'nın annesi Hz. Meryem ile insan görünümünde diyalog kurmuştu. Ayrıca Hz. İbrahim ve Hz. Lut ile diyaloglarında da insan suretinde oldukları anlaşılmaktadır.³⁴

Cebrail'in insan suretinde gelerek insanlara dinini öğrettiğine dair Cibril Hadisi adıyla meşhur hadiste Cebrail sahabeden birçok kimsenin yanında iken Hz. Peygamber'e gelir ve "İman, İslam, İhsan kavramlarını bir de kıyametin ne zaman kopacağını sorar" bunların cevabını aldıktan sonra ayrılınca Hz. Peygamber "İşte bu Cibril'dir. İnsanlara dinlerini öğretmek için geldi" buyurur.³⁵

Bu olay sadece bir defa yaşanmış da değildir. İbn Abbas diyor ki; Bir gün bir ihtiyaç için babamla beraber Rasûlullah'ın (s.a.s.) yanına vardık. Yanında biri vardı. Baş başa gizli konuşuyorlardı. Bekledik, konuşması bitip adam ayrıldıktan sonra yanına vardık. Rasûlullah (s.a.s.) "yanımda bir adam gördün mü" dedi. Ben de "evet" dedim. "O Cebrail idi", dedi.³⁶

Hz. Peygamber mi'rac sırasında gördüklerini anlatırken bazı peygamberleri ve onların sahabenin tanıdığı insanlardan kimlere benzediğini söylüyordu. Bu yolculuk sırasında, en azından bazı kısımlarında, Cebrail de insan suretinde idi ki Hz. Peygamber "Cebrail'i de gördüm, Gördüklerim içinde ona en çok benzeyen Dihye'dir. (İbn Rumh'un rivayetinde (Dihye b. Halife))"³⁷ buyurdu. Zaten Medine Cebrail'in insan suretinde gelişini anlatan rivayetlere göre de Cebrail insan suretinde geldiği zaman "Dihye" suretinde gelirdi.³⁸

33 Bkz. Ahmed Nâim, *Sahih-i Buhârî Muhtasan Tecrid-i Sarîh Tercemesi*, (I-XII), 4. baskı, DİB. Yay. Ankara 1976, 1,3-7.

34 Hüd 11/69-77; Hicr 15/51-68.

35 Buhârî, İman, 36; Müslim, İman, 1, 5, 7; Ahmed, I, 27, 28, 51, 52. Hadisin lafız farkları ile İbn Abbas Rivayeti, I, 319.

36 Ahmed, I, 293.

37 Müslim, Ebu'l-Hüseyn Müslim b. El-Haccâc, *Sahihu Müslim*, Thk. Muhammed Fuad Abdulbâki, (I-V) Dâru İhyâ't-Turâsî'l-Arabî, İman, 271, I,152.

38 Ahmed, II, 107.

Hz. MUHAMMED - CEBRAİL DİYALOGU

Vahyin kesildiği dönemde bir taraftan henüz olayı tam anlayamadan irtibatın kesilmesi, diğer taraftan bunu fırsat bilen bazı müşriklerin bu konuyla ilgili olumsuz imaları Hz. Peygamberin moralini bozduğu günlerde Cebrail zaman zaman gelip Hz. Peygambere “Ben Cebrail'im, sen de Allah'ın elçisisin” diye telkinde bulunması moral bakımından takviye ediyordu.

Müşriklere Karşı Destek

Hz. Peygamber'in üzüntülü olduğu her zaman Cebrail yanında idi ve onun sıkıntısını giderir, onu teselli eder, moral verirdi.³⁹ Hz. Peygamber'in zor zamanlarında Cebrail daima yardımına koşardı. İbn Abbas dedi ki, Ebu Cehil Hz. Peygamber'e, ben seni (Kabe'de namaz kılmaktan) men etmedim mi? Diye çıkışınca Hz. Peygamber de onu sert bir şekilde azarladı. Ebu Cehil, Muhammed! Beni azarlama biliyorsun ki burada taraftarı en çok olan kişi benim dedi. Bunun üzerine Cebrail geldi ve “o taraftarlarını çağırсын” dedi. İbn Abbas diyor ki, o taraftarlarını çağırıydu zebaniler onları azab ile yakarlardı.⁴⁰

Bedir savaşında güç dengeleri Müslümanların aleyhine idi. Hz. Peygamber Allah'a dua ediyordu. Allah, Cebrail'in komutasında meleklerle yardım göndermişti. Bu durum; “*Andolsun ki, siz düşkün bir durumda iken, Bedir'de, Allah size yardım etmişti; Allah'tan sakının ki şükredebilesiniz.*”⁴¹ “*İnananlara; 'Rabbinizin size gönderilmiş üç bin melek ile yardım etmesi size yetmeyecek mi?' diyordun. Evet, eğer sabrederseniz, sakınırsanız ve onlar da hemen üzerinize gelirlerse Rabbiniz size, nişanlı beş bin melek ile imdat edecektir.*”⁴² ayetleri ile açıklanmıştı.

Bedir savaşına katılan meleklerin de o savaşa katılan sahabe'nin ayrıcalıklı olduğu gibi melekler arasında özel bir konumlarının olduğunu Cebrail Hz. Peygambere haber vermektedir. Cebrail Hz. Peygamber'e gelip - “ - *Aranızda Bedir mücâhidlerinin konumu nedir?*” diye sordu. Hz. Peygamber: “- *Biz onları müslümanların en faziletli olanlarından sayarız,*” dedi, yahud buna benzer bir söz söyledi. Cebrail: “- *Biz de aynı şekilde meleklerden Bedir'e katılanları meleklerin hayırlısı sayarız*” dedi.⁴³ Bedir esirlerine yapıla-

39 İbn Ebî Şeybe, *el-Musannaf*, thk. Muhammed Avvâme, Daru'l-kible ty., XVI, 466.

40 İbn Ebî Şeybe, *el-Musannaf*, XIV, 298; Ahmed, I, 256.

41 Al-i İmran 3/123.

42 Al-i İmran 3/124-125.

43 Buhârî, Meğâzi, 9; İbn Mace, *Muhaddime*, 11, I, 56; Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebir*, Musul 1404/1983, IV, 277.

cak muamele konusunda ashabın muhayyer bırakıldığını da Cebrail haber vermişti.⁴⁴

Hendek savaşı sırasında Benî Kureyza Yahudileri Müslümanlarla yaptıkları anlaşmaya uymayarak Mekkeli müşriklerle işbirliği içerisine girdiler. Hendek savaşında Allah Müslümanlara zafer nasip edince Hz. Peygamber zırhını çıkarıp normal hayatına dönmüştü ki Cebrail gelerek biz henüz silahlarımızı bırakmadık diyerek Benî Kureyza üzerine gidilmesi gerektiğini söyledi.⁴⁵

Savaş dışında da ihtiyacı olduğunda Cebrail Hz. Peygamber'in yanındadır. Hatta ashabına yardım etmesi için de talepte bulunur. Hz. Ömer halife iken Hasan b. Sabit'in şiir okumasını hoş görmeyince o “- Ben vaktiyle bu mescidde senden daha hayırlı olan Zât hâzır iken de şiir okurdum, dedi. Ebû Hureyre'ye döndü ve: - Allah aşkına sana sorarım: Rasûlullah'ın Hasan'a: “Haydi sen de benim tarafımdan (müşriklere) cevâb ver. Allahım!, onu Cebrail ile kuvvetlendir,” derken işittin mi? diye sordu. O da; — Evet, diye doğruladı

Hz. Peygamber Hasan'a hitaben: “*Sen de müşrikleri hicvedip kötüle yahud onlann hicivlerine karşılık ver, Cibril de seninle beraberdir.*” buyurdu⁴⁶

ÖĞRETMEN CEBRAİL

Mirac esnasında Allah beş vakit namazı emretti. Kaynaklarda yer alan bilgilere göre abdest, teyemmüm ve namaz dahil ibadetlerin her birinin nasıl yapılacağını Hz. Peygamber'e Cebrail öğretti.⁴⁷ Hz. Peygamber'in bizzat kendi ifadelerinden namaz kılmayı Cebrail'in öğrettiği nakledilmektedir. “Cebrail bana namaz kılmayı öğretti. Namaz kılariken ayağa kalktı, tekbir aldı sonra her rekatta açıktan “bismillahirrahmanirrahîm” dedi.⁴⁸ Keza namaz vakitlerinin aralığını yine Cebrail öğretti. Cabir b. Abdillah şöyle diyor: Cebrail, güneş tepeden batıya kaydığı anda Rasûlullah'a geldi ve: “Ey Muhammed! Kalk ve öğle namazını kıl” dedi. Bir süre sonra gölgeler bir adam boyu olunca ikinci namazı için geldi ve: “Ey Muhammed! Kalk ve ikinci namazını kıl” dedi.

44 Bezzâr, *Müsned*, (I-IX) II, 176.

45 Buhârî, Cihad 18; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebir*, XXIII,38.

46 Buhârî, Bed'ü'l-halk, 6.

47 İbn Mace, Taharet, 58, I,157, H.NO 462; (hadisin isnadı zayıftır ama Tirmizî rivayetlerinde şahidi vardır. Bkz. El-Kinâni Ahmed b. Ebî Bekir b. İsmail, *Mısbâhu'z-zecâce fi zevâidi İbn Mâce*, Beyrut, 1403, I,67 ; Ali el-Muttakî el-Hindi, *Kenzü'l-ummâl fi süneni'l-akvâl ve'l-ef'âl*, Müessesetü'r-risâle, 5. Baskı, 1401/1981, IX, 598; Suyutî, *Câmiu'l-Ehâdis*, I,222.

48 Darakutnî, Ebu'l-Hasan Ali b. Ömer, *Sünen'ü Darakutnî*, thk. Es-Seyyid Abdulhâşim Yemânî el-Medenî, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 1386/1966, I, 307.

Biraz geçip gün batınca tekrar gelip: “Kalk akşamı kıl” deyince Rasûlullah kalktı namazını kıldı. Sonra biraz vakit geçip ufuktaki kızılık kaybolunca tekrar geldi ve: “Kalk yatsıyı kıl” dedi. Rasûlullah hemen kalktı ve yatsıyı kıldı. Sonra tan yeri ağarınca geldi, sabah namazı için tekrar geldi ve: “Ey Muhammed! Kalk ve sabah namazını kıl” dedi. Rasûlullah kalktı ve sabah namazını kıldı. Ertesi gün gölge bir adam boyu olunca geldi ve: “Kalk ey Muhammed! Namazı kıl” dedi. Rasûlullah öğleyi kıldı. Sonra gölge iki adam boyu olunca geldi: “Ey Muhammed! Kalk namaz kıl” dedi. Peygamber (s.a.s.) kalkıp ikindi namazını kıldı. Sonra akşam için aynı vakitte güneş batarken geldi ve: “Kalk namazı kıl” dedi. Rasûlullah da akşam namazını kıldı. Sonra yatsı namazı için gecenin üçte biri geçince geldi ve: “Kalk namazı kıl” dedi. Peygamber (s.a.s.) de kalkıp yatsı namazını kıldı. Sonra sabah namazı için ortalık iyice ağarınca geldi: “Kalk namazı kıl” dedi. Rasûlullah da sabah namazını kılınca; Cebrail: “Şu kıldığın iki namaz arasındaki vaktin tamamı namaz vaktidir” dedi.⁴⁹ Bu bilgilere vakıf olan sahabe daha sonraki yıllarda namaz vakitlerine dikkat etmeyen tabiûn neslini namaz vakitlerini Hz. Peygamber’e Cebrail’in öğrettiğine dikkat çekerek uyarılmışlardır.⁵⁰

Düşman Baskını ve Korku Namazı

Ebu Hüreyre diyor ki: Rasûlullah (s.a.s.) müşrikleri kuşatarak Dacnan ile Usfan arasında konakladı. Bunun üzerine müşrikler birbirlerine; Onların kız ve erkek çocuklarından daha çok sevdikleri namazları vardır. Onlar namaz kılarlarken hazır olun ve tek bir çırpıda üzerlerine saldırın. Bunun üzerine Cebrail Peygamber’e gelip ashabını iki gruba ayırmasını ve birine namaz kıldırırken diğerlerinin düşman karşısında pür dikkat silahlarıyla karşı durmalarını emretti. Böylece Peygamber bir gruba namaz kıldırıdıktan sonra onlar gidip düşman karşısında olanlar geldiler, onlara da bir rekat kıldırıldı. Böylece gruplar tek rekat kılmuş oldular. Peygamber de iki rekat namaz kılmuş oldu.⁵¹ Bu bilgilere de dayanarak alimler ibadetle ilgili hususları Cebrail’in öğrettiğine dair rivayetlere yer vermişlerdir.⁵²

49 Nesâî, Ahmed b. Şuayb, Mevâkıt, 17, Thk. Abdulfettah Ebu Ğudde, (I-VIII) 3. Baskı, 1406/1986, I,263; İbn Hibban, Muhammed b. Hibban el-Bustî, Sahîh'u İbn Hibban bi tertîb'i İbn Balaban, (I-XVIII), Thk. Şuayb el-Arnâvût, *Müessesetü'r-risale*, Beyrut 1414/1993, IV,335; Beyhakî, Ebu Bekir Ahmed b. Hüseyin, *es-Sünenü'l-kübrâ*, I,368

50 Buhârî, Mevâkâtü's-Salat, 1

51 Nesâî, *Salatu'l-Havf*, I; İbn Hibban, Sahîh, VII, 123

52 Bkz. İsmail Hakkı, *Tefsîru Râhu'l-Beyan*, (I-X) Dâru İhyâ't-Türâsî'l-Arabî, I,16; Kâdî Beydâvî, *Tefsîru'l-Beydâvî*, s. 73; Münâvî, *el-Fethu's-Semâvî bi tahrîci ehâdisi'l-Kâdî el-Beydâvî*, (I-III) Riyad, ty. I,107

Ramazan Buluşma Zamanı

Ramazan ayının Cebrail ile Hz. Peygamber arasında özel bir yeri vardır. Hıra mağarasındaki ilk buluşmanın da Ramazan ayının son günlerine rastladığı düşünülürse ve “*Ramazan ayı, ki onda Kur’an, insanlara yol gösterici ve doğruyu yanlıştan ayıncı belgeler olarak indirildi. ...*,”⁵³ ayeti ışığında Ramazan ile Kur’an arasındaki bağ dikkate alınır, bu özellik daha iyi anlaşılmış olur.

İbn Abbas Hz. Peygamberi anlatırken şöyle diyor: Rasûlullah, insanların en cömerdi idi. En cömerd olduğu zaman da Cebrail’in kendisiyle çokça buluştuğu ramazan ayı idi. Cebrail ramazanın her gecesinde Peygamber’le buluşur ve ramazan çıkıncaya kadar Hz. Peygamber Kur’an’ı ona arz ederdi. ...,“⁵⁴ Her yıl tekrarlanan bu uygulama hiç terk edilmedi. Hz. Aişe diyor ki; “Cebrail her yıl bir defa Kur’an’ı mukabele ederdi. Peygamber’in vefat ettiği yıl iki defa yaptı.”⁵⁵

Ramazan ayı içerisinde önemli bir zaman dilimi de Kadir gecesidir. Günü kesin olarak bildirilmeyen bu önemli gece hakkında Cebrail Hz. Peygamber’e ramazanın sonlarını işaret etmiştir.⁵⁶

Hac

Hac ibadetini yerine getirirken yapılması gerekenleri Cebrail’in gösterdiği rivayet edilir.⁵⁷ Hac esnasında telbiye yaparken sesini yükseltmeyi Cebrail’in emrettiğini açıklar.⁵⁸ Yine hac esnasında cemrelerde nasıl taş atılacağını Hz. Peygamber’e gösteren Cebrail idi.⁵⁹ Keza kurban ibadeti yerine getirilirken yapılması gerekenleri yine Cebrail’in öğrettiği nakledilir.⁶⁰

İnsan hayatında önemli ibadetlerden biri de duadır. Duanın önemini açıklayan birçok ayet ve hadisin yanında Kur’an’da dua ayetleri de vardır. Allah kullarının kendisine nasıl dua edeceklerini de öğretmiştir. Hz.

53 Bakara 2/185.

54 Buhârî, Savm, 7; Ahmed, I, 288, 363, 366, 373; Beyhaki, *es-Sünenü'l-Kübra*(I-X), Haydarâbâd 1344, IV, 305.

55 Buhârî, Bed’ü'l-halk, 6; İbn Mace, Cenaiz, 64, I,518, H. No. 1621

56 Buhârî, Mevâkitu’s-Salat, 51;

57 Beyhaki, Sünen , V, 153.

58 İbn Huzeyme, Sahihu İbn Huzeyme, (I-IV) Thk. M. Mustafa el-Azami, Beyrut 1390/1970, IV, 174; Beyhakî, Sünen, V, 42.

59 İbn Huzeyme, Sahih, IV, 315.

60 Beyhakî, Sünen, IX,271.

Peygamber'in yaptığı ve yapılmasını tavsiye ettiği dua hadisleri de pek çoktur. Bunların arasından bazılarını Hz. Peygambere Cebrail'in öğrettiği nakledilir.⁶¹

Sosyal Hayatın Kuralları ve Geleceğe Dönük Uyarılar

Her biri hakkında bulunabilecek örneklerin tamamını buraya almak mümkün olmadığından şunu ifade edebiliriz. Cebrail sosyal hayatta görgü kuralları denilebilecek uygulamaları da⁶² ümmetine öğretmek üzere Hz. Peygambere hatırlatıyor.

Hz. Peygamber'in gelecekte yaşanacak bazı olumsuzluklar hakkında sahabeyi, dolayısıyla gelecek kuşaklardaki bütün Müslümanları uyarmaktadır. Bu uyarıların bir kısmının Cebrail'in hatırlatması ile yapıldığına dair bilgiler de bulunmaktadır. Örneğin Rasûlullah (s.a.s.) buyurdu ki: Cebrail bana geldi ve dedi ki yâ Muhammed! Senden sonra ümmetin ihtilafa düşecek. Ey Cebrail, çare nedir dedim? Dedi ki Allah'ın kitabıdır. Kim Allah'ın kitabına sarılırsa kurtulur. Onu terk eden de helak olur. ...⁶³ Bu şekilde uyarıların yanında yapılacak iyiliklerin mükâfatını haber veren sözlerini de Hz. Peygamber müjde olarak Müslümanlara vermiştir. "Cebrail bana geldi ve ümmetimden Allah'a şirk koşmadan ölenlerin cennete gideceğini müjdeledi."⁶⁴ Bu müjdelerden sadece biridir. İnsan ilişkilerinde uyulması gereken kuralları da Hz. Peygamber'e hatırlattığına dair Rasûlullah'ın kendi ifadeleri bulunmaktadır: "Cebrail bana komşu hakkında o kadar tavsiyelerde bulundu ki mirascı yapacağını zannettim,"⁶⁵ hadisi de bu gruba girer.

Yakın Dost Cebrail

Cebrail Hz. Peygamber kendi evinde iken de gelir. Kendileri göremese de Cebrail hane halkına da selam verir. Bu selamı Hz. Peygamber iletir. Onlar da mukabele ederlerdi.⁶⁶ Bu ziyaretler Hz. Peygamber hastalanınca hasta ziyaretlerine ve duaya da dönüşür.⁶⁷

Hz. Peygamber Cebrail ile vaadleşmiş idi, vaktinde gelmeyince merak etti. "Ne Allah vaadini bozar ne de Rasulleri dedi. Sonra etrafına bakınırken sedirin altında bir köpek eniği gördü. Köpek çıkarıldıktan hemen sonra

61 Taberânî, Ebu'l-Kasım Süleyman b. Ahmed, el-Mucemu'l-Evsat, (I-X) Kahire 1415, VII,144.

62 Bkz. Ahmed, II, 138.

63 Ahmed, I, 91.

64 Ebu Avâne, *Müsnedü Ebî Avâne*, (I-V) Beyrut ty. 1,28.

65 Ahmed, II, 85.

66 Nesâî, *Sünenü'n-nesâî'l-kübrâ*, V, 94; İbn Mace, *Edeb* 12, II, 1218, r. 3694, 3695.

67 İbn Mace, *İb*, 36, II, 1164; r. 3523.

Cebrail geldi. Rasûlullah (s.a.s.), “Benimle sözleştin, ben de seni beklemek için oturdum ama gelmedin, deyince Cebrail; “ – Bana senin evindeki köpek engel oldu. Biz içerisinde köpek ve suret bulunan eve girmeyiz” dedi.⁶⁸

Cebrail ile Hz. Peygamber’in yirmi üç yıllık birliktelik uzak kaldığında özlem duyulan dostluğa dönüşür. Abdullah ibn Abbas der ki; Rasûlullah Cebrail’e: - “Bizi daha fazla ziyaret etmez misin?” demişti de Cebrail: “Biz ancak Rabbinin buyruğu ile ineriz, geçmişimizi geleceğimizi ve ikisinin arasındakileri bilmek O’na mahsustur. Rabbin unutkan değildir.”⁶⁹ ayeti indi.⁷⁰

SONUÇ

Kendilerine ilâhî mesaj ulaşması gereken her kişiye tebliğ ile görevli olan Cebrail’in, daha çok peygamberlere vahiy getiren melek yönü öne çıkmıştır. Yaratılış özelliği gereği temessül edebilen Cebrail diğer insanlar ve peygamberler ile insan suretinde görüşmüştür. Hz. Peygamber, biri vahiy kesildikten sonra tekrar başladığında Hira’da, diğeri mi’rac esnasında Sidretü’l-müntehâ’da olmak üzere kendisini sadece iki defa melek suretiyle görmüştür.

Hz. Peygamber ile Cebrail arasındaki birliktelik tabii olarak yirmi üç yıl sürekli devam etmiştir. Çünkü Kur’an’ı getiren Cebrail olduğu gibi onun açıklamasını ve oradaki ilâhî hitabın uygulanışını da öğreten oydu. Ayrıca Kur’an’ın doğru okunması ve anlaşılması konusundaki hassasiyet, Cebrail ile Hz. Peygamber’i yılda bir ay ramazan gecelerinde sürekli bir araya getiriyor ve Kur’an mukabelesi yaptırıyordu.

Cebrail’in Hz. Peygamber ile diyalogu sadece vahyin indirilmesi veya Hz. Peygamber’in bilgilendirilmesi ile sınırlı değildi. Mekke dönemi başta olmak üzere müşriklerin ve Medine’de münafıklar veya Yahudilerin Müslümanlar aleyhine kurdukları tuzaklar konusunda da bilgilendiriyordu. Cebrail, ibadetlerin uygulanışı kadar sosyal hayatın içerisinde dikkat edilmesi gereken kuralları da öğretiyordu. Bu yönüyle Cebrail aynı zamanda bir eğitmen gibi görev yapıyordu.

68 Müslim, Libas ve Zinet, 81, III, 1664; Taberânî, *el-mu’cemû’l-kebir*, XXIII, 431; Taberânî, *el-Mu’cemû’l-evsat*, IV, 12; Taberânî, *el-Mu’cemû’s-sağir*, (I-II) Beyrut 1405/1985, I, 241.

69 Meryem, 19/64.

70 Buhârî, Bed’ül-Halk, 6.

BİBLİYOGRAFYA

Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, (I-VI).

Ahmed Nâim, *Sahîh-i Buhârî Muhtasan Tecrîd-i Sarîh Tercemesi*, (I-XII), 4. baskı, DİB. Yay. Ankara 1976.

Ali el-Muttakî el-Hindî, *Kenzü'l-ummâl fî süneni'l-akvâl ve'l-ef'âl*, Müessesetü'r-risâle, 5. Baskı, 1401/1981.

Beyhakî Ebu Bekir Ahmed b. Hüseyin, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, 1.Baskı Haydarâbâd 1344.

Buhârî Muhammed b. İsmail, *el-Câmiu's-Sahîh*, (I-VIII) İstanbul 1979.

Darakutnî, Ebu'l-Hasan Ali b. Ömer, *Sünenü Darakutnî*, thk. Es-Seyyid Abdulhâşim Yemânî el-Medenî, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 1386/1966.

Ebû Nuaym, Ahmed b. Abdullah el-İsbahânî, *Delâilü'n-Nübüvve*, (I-II) thk. Muhammed Ravvâs Kal'aci, Mektebetu't-Türâs el-İslâmî, Haleb 1970.

Ebu Ya'la, Ahmed b. Ali el-Müsennâ, *Müsned*, (I-XIII) Thk. Hüseyin Selim Esed, Dimeşk 1404/1984.

Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, Eser Neşriyat, İstanbul.

Hamidullah Muhammed, *İslam Peygamberi* (I-II), (Çev. Salih Tuğ), İrfan yay. İstanbul 1993.

Heysemî, Nureddin Ali b. Ebî Bekir, *Mecmau'z-Zevâid ve Menbau'l-Fevâid*, (I-X), Beyrut 1402/1982.

Ebî Şeybe, *el-Musannaf*, thk. Muhammed Avvâme, Daru'l-kable ty,

Ebu Avâne, *Müsnedü Ebî Avâne*, (I-V) Beyrut ty.

İbn Hibban, el-Bustî, *Sahîhu İbn Hibban bi tertibi İbn Balaban*, thk. Şuayb el-Arnâvut, Müessesetü'r-risale, Beyrut 1414/1993.

İbn Huzeyme, *Sahîhu İbn Huzeyme*, (I-IV) Thk. M. Mustafa el-Azamî, Beyrut 1390/1970.

İbn Hişam, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, Dâru İhyâ't-türâsi'l-Arabî, Mısır 1936 baskısından ofset, Beyrut.

İbn Mâce, Ebû Abdullah el-Kazvînî, *Sünen*, Thk. Muhammed Fuad Abdülbakî, Beyrut, 1395/1975.

İsmail Hakkı, *Tefsîru Rûhu'l-Beyan*, (I-X) Dâru İhyâ't-türâsi'l-Arabî.

Kadı İyaz, Ebu'l-Fadl el-Yahsübî, *eş-Şifâ bi ta'rifi hukûkî'l-Mustafâ*, Beyrut 1409/1988.

Kinânî Ahmed b. Ebî Bekir, *Mısbâhu'z-zecâce fî zevâidi İbn Mâce*, Beyrut, 1403.

Münâvî, *el-Fethu's-Semâvî bi tahrîci ehâdisi'l-Kâdi el-Beydâvî*, (I-III) Riyad, ty.

Müslim, Ebu'l-Hüseyn Müslim b. El-Haccâc, *Sahihu Müslim*, Thk. Muhammed Fuad Abdalbâkî, (I-V) Dâru İhyâ'it-Turâsi'l-Arabîman.

Nesâi, Ahmed b. Şuayb, *Sünen*, Thk. Abdulfettah Ebu Ğudde, (I-VIII) 3. Baskı, 1406/1986.

Taberânî, Ebu'l-Kasım Süleyman b. Ahmed, *el-Mu'cemu'l-kebir*, Musul 1404/1983.

-----, *el-Mucemu'l-Evsat*, (I-X) Kahire 1415.

Taberî, Muhammed b. Cerîr, *Târihu'l-Ümem ve'l-mülûk*, Dâru'l-Kütübi'l-ilmîyye, Beyrut 1407.

Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa, *Sünen*, Thk. Ahmed Muhammed Şakir, Beyrut Ty.

Yavuz Yusuf Şevki- Ünal Zeki, "Cebrail" DİA, İstanbul 1993 C. VII, ss. 202-204.

Zehebî, Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Tarihu'l-İslam ve vefeyâti'l-meşâhîr ve'l- a'lâm*, Dâru'l-Kitâb el-Arabî, Beyrut 1407/1987.